

ר' אהרן פרידמן

קנין מעות במקום מצוה

ראשי פרקים:

פתיחה
הסוגיא בחולין
הסוגיא בעירובין
שיטת המהרי"ל
ביאור הסוגיא
אכסנאי בחנוכה

פתיחה

הלכה היא ש'דבר תורה, מעות קונות¹, אלא שחכמים תקנו שלא יקנו המטלטלין במעות, אלא בהגבהה או במשיכה, כל דבר לפי דרכו². וטעם תקנתם נתפרש בגמ'³ ש-לא יאמר לו נשרפו חיטיך בעליה'. והיינו שבמקרה שתפול דלקה, או יבואו ליסטים לא יתעצל המוכר מלהציל, אלא יתאמץ בהצלת המקח, שעדיין שלו הוא וניתן לחזרה. יוצאים מכלל זה כמה מקרים ונתפרשו בחושן משפט סימן קצט'. דיוננו הוא באחד ממקרים אלו 'קנין בדבר מצווה' וכמו שיתבאר.

הסוגיא בחולין (פג, ע"א)

שנינו בחולין פג, ע"א:

"בארבעה פרקים אלו (ערב יו"ט אחרון של חג, ערב יו"ט ראשון של פסח, ערב עצרת, וערב ראש השנה) משחיטין את הטֶבֶח בעל כרחו, אפילו שור שוה אלף דינרים ואין לו ללוקח אלא דינר כופין אותו לשחוט, לפיכך אם מת, מת ללוקח, אבל בשאר ימות

¹ זהו לדעת רבי יוחנן וריש לקיש פליג עליה וסבר משיכה קונה, אך הלכה כרבי יוחנן.

² והתפרשו הפרטים בשו"ע חו"מ הלכות מקח וממכר.

³ דברי רבי יוחנן אלו הובאו בכמה מקומות בש"ס ומהם בביאור מציעא מז'.

השנה אינו כן, לפיכך אם מת מת למוכר".
 ופירוש דברי המשנה הוא, שבארבעה זמנים אלו, אף אם יש רק לוקח אחד לחלק קטן מהשור, מכריחים את הטבח לשחוט. ובהקשר זה למדנו, שאף קודם השחיטה שיידך חלק השור ללוקח ואם נאנס או מת ההפסד הוא של הלוקח.
 והגמרא שם דנה על אופן הקנין וז"ל
 "והא לא משך...אמר ר' שמואל בר רב יצחק כגון שזיכה לו על ידי אחר, בארבעה פרקים אלו דזכות הוא לו זכין לאדם שלא בפניו, בשאר ימות השנה דחוב הוא לו, אין חבין לאדם שלא בפניו. רבי אלעזר אומר אמר רבי יוחנן בארבעה פרקים אלו העמידו חכמים דבריהם על דין תורה דאמר רבי יוחנן דבר תורה מעות קונות ומה טעם אמרו משיכה קונה גזירה שמא יאמר לו נשרפו חטיך בעליה".
 וכדעת רבי אלעזר אמר רבי יוחנן נפסק להלכה וכפי שיתבאר לקמן (בקטע הבא).

הסוגיא בעירובין (פא, ע"א-ע"ב)

במשנה סוף פ"ז דעירובין איתא:
 "נותן אדם מעה לחנווני ולנחתום כדי שיזכה לו ערוב דברי רבי אליעזר וחכמים אומרים לא זכו לו מעותיו".
 ובגמרא שם איתא
 "מאי טעמא דר' אליעזר, הא לא משך, אמר רב נחמן אמר רבה בר אבהו, עשאו רבי אליעזר כ-ד' פרקים בשנה". (וציטטה הגמרא שם את כל הסוגיא דחולין שהעתקנו לעיל).
 ולכאורה יש לעיין מאי טעמייהו דרבנן דפליגי אדר' אליעזר, והרי דברי רבי אלעזר בשם רבי יוחנן שהעמידו דבריהם על דין תורה נפסקו להלכה ברי"ף שם וברמב"ם⁴ ושוי"ע.⁵

שיטת המהרי"ל

ומדבריו של רבי אלעזר בשם רבי יוחנן ש'בארבעה פרקים הללו העמידו דבריהם על דין תורה' למד המהרי"ל⁶ יסוד וז"ל:
 "לפי המסקנא דגמ' פי' חלון⁷ דכשעושה מצווה העמידו דבריהם על דין תורה נראה הדין, אדם שנתן מעות על יין בערב שבת ליטול היין בשבת, אסור המוכר לחזור בו

⁴ רמב"ם פרק ט' מהלכות מכירה הלכה ז'.

⁵ חו"מ סי' קצט' סעיף ג'.

⁶ בליקוטים שבסוף המנהגים.

⁷ יש לעיין בדברי מהרי"ל אלו שהרי שם איירי לגבי ערוב בדעת רבי אליעזר בלבד, וחכמים הלא פליגי עליה. ואולי כוונתו לחולין פג. ונתחלף בין 'חלון' ל'חולין', או אפשר, שכוונתו לדעת רבי יוחנן שהובאה בפרק חלון ועוד אפ"ל שמהרי"ל ס"ל דהלכה כר"א, שרק אליבא דידיה שקיל וטרי הגמ' שם. אפשרות נוספת נביא בעז"ה לקמן.

מאחר דזה רוצה לעשות מצות קידוש והבדלה באותו היין".
 והובאו דבריו אלה ברמ"א חו"מ סי' קצט' סעיף ג'.
 ובאחרונים מצאנו שמקשים על דברי מהרי"ל אלו ונפרטם אחד לאחד.
 המגן אברהם באורח חיים סימן שסט' על דברי השו"ע שפסק כדעת חכמים בדין
 ערובי חצרות, ש"אין המעות קונות אצל חנווני. כתב וז"ל:
 "קצת קשה דבח"מ סי' קצט' סעיף ג' כתב דהקונה יין לקידוש קנה במעות כיון
 דלצורך מצוה הוא העמידו דבריהם על דין תורה דומיא ד-ד' פרקים, והא עירוב נמי
 מצוה הוא כמ"ש סי' שס"ג ואפילו הכי אין קונה מעות ולא הוי דומיא ד-ד' פרקים
 כדאמרין בגמ"י".
 ובחידושי רעק"א לחו"מ קצט' הביא את דברי המג"א הנ"ל והוסיף⁸ שאעפ"י שיש
 לתרץ את קושית המג"א דעירובי חצרות אינם מצוה ממש (וכדכתבו התוס' שבת לד.
 בטעם שבערובי תחומין לא בעינן פת כבערובי חצרות משום דאין מערבין אלא לדבר
 מצוה ולדבר מצוה הקלו). מ"מ הרמב"ם הביא הדין גם לגבי ערובי תחומין ומוכח דפליג
 על המהרי"ל וא"כ יוכל המוכר לומר 'קים לי' כהרמב"ם ויוכל לחזור מהמקח ודלא
 כהרמ"א.
 בביאור הגר"א שם סי' ק' ו' כתב וז"ל:
 "למד מהני"ל [היינו מדברי המחבר שפסק את דין ד' פרקים] ואע"ג דרבנן פליגי על ר'
 אליעזר בספ"ז דעירובין וסבירא ליה דלא עשאוהו כד' פרקים, שם [היינו בדין עירובי
 חצרות] אינו חובה כמו יין לקידוש. ומכל מקום דברי מהרי"ל אינו מוכרח". עכ"ל
 הגר"א.
 ומדברי הגר"א נראה שביאר דלמהרי"ל גם רבי אליעזר וגם חכמים סוברים דדין
 ארבעה פרקים הוא משום המצוה אלא שנחלקו אם גם במקום שאינו חיוב העמידו
 דבריהם על דין תורה ומעות קונות.⁹
 ולפי דברי הגר"א מיושבת קושית המג"א והרעק"א דאין הכי נמי פסקין כחכמים
 בעירובין, אך גם הם מודים שהיכא דאיכא חיוב אמרינן 'העמידו דבריהם', ואף ערובי
 תחומין אינם חיוב מצד עצמם אלא רשות להרוצה ללכת לדבר מצוה.
 אמנם הגר"א גופיה נראה דלא ס"ל כמהרי"ל, מאחר שכתב דדבריו אינם מוכרחים
 ויש לעיין אי מסכים לעיקר החידוש שבזה פליגי, אלא שקידוש אינו נכלל בגדר זה, או
 שחולק על עצם הסבר מחלוקת ר"א וחכמים.
 (ולפי דרכנו למדנו שאפשר שזוהי כוונת מהרי"ל המסקנא דגמ' פ' חלון דווקא, שהרי
 משם ראינו פירוש דין ד' פרקים משום מצוה עיין הערה 7).
 התיחסות נוספת לדברי מהרי"ל מצאנו בהגהות חתם סופר לחו"מ קצט' ז"ל:
 "וכן בפורים לפי מה שכתב מג"א סי' תרצו' סי' טו' דמחויב לאכול בשר א"כ לא

⁸ היינו בהפניה לספר תוספת שבת.

⁹ ובדברי הגר"א מתיישבת קושית המג"א באו"ח שסט' סי' ק' א' שהקשה איך מסתדר פסק השו"ע
 כחכמים בעירובין עם דברי הרמ"א בקצט'.

גרע מיין לקידוש, והא דלא חשיב ליה ב-ד' פרקים משום דהיו רגילים בעגלים דווקא ולא פרה עיין ב"מ עח: [שם איתא שהיו אוכלין בפורים עגלים], אבל לענין העמדה על דין תורה לא גרע מיין קידוש".

ובטעם החילוק בין עגלים לפרה, שכתב החת"ס נראה, שכוונתו, דעגל הוא שיעור מאכל אנשים מועטים ואין צורך ליהשחיט את הטבח בעל כרחו.¹⁰ דברי החת"ס קשים קצת דמדמה מצוה דאורייתא לדרבנן¹⁰ ועוד שעצם החילוק בין שוורים לעגלים אינו מוכרח.

ביאור הסוגיא

טרם נרד לביאור הסוגיא יש לעיין מה נשתנו אלו ארבעה פרקים מהשנים האחרים שלא הוזכרו והם יום טוב הראשון של סוכות ויו"ט האחרון של פסח. והנה דין ארבעה פרקים הללו נזכר במשנה שם גם לגבי דין אותו ואת בנו. "בארבעה פרקים בשנה המוכר בהמה לחברו צריך להודיעו: אָמָה מכרתי לשחוט, בתה מכרתי לשחוט".

ומכאן שנתייחדו ד' פרקים הללו שבהם רגילים ישראל לשחוט בהמות ולאכול הרבה בשר.

ועיין בתוס' עבודה-זרה ה: ד"ה ערב יום טוב מש"כ בטעם החילוק שדווקא ד' פרקים אלו הורגלו באכילת בשר אעפ"י שמצוה איכא גם ביום טוב ראשון של חג ויו"ט אחרון של פסח.

ומכל מקום למדנו שאין די בכך שיש מצוה בהקנין, אלא כשמצטרף אליו צורך. וביסוד הדבר נראה שיש לחקור בדין ד' פרקים, אם התקנה היא שתקנו שהטבח ישחוט כדי שיהיה בשר להלוקחים מפני המצוה ורק גדרו חכמים ד' פרקים אלו, שבהם אין הפסד גדול לטבח, כי משערינן שימצאו לו קונים אחרים מפני רבוי אכילת הבשר וכמו שנתבאר לעיל, וכדי שלא להפסיד את הטבח קבעו שאם מת מת ללוקח. או דהתקנה שהתקינו היא שהלוקח קונה במעות והיא תקנת השוק מפני שדעת הלוקח והטבח לשחוט בפרק זה והעמידו דבריהם על דין תורה שלא להפסיד הטבח. ואפשר שלדעת חכמים דפליגי על ר"א בעירובין סברי¹¹ כהצד הב' של חקירתנו וא"כ אתיא הלכתא דלא כהמהרי"ל.

ונראה שאף אם נאמר כהצד הא' בחקירה שכל התקנה היא מפני המצוה אפשר לומר שחכמים פליגי על רבי אליעזר אם במקום שאין חיוב כעירוב חצרות יש קנין מעות

¹⁰ וכעין דברינו עיין ב'נתיב חיים' לאו"ח קצט' על דברי המג"א שם ס"ק א' ונראה שסובר דקידוש כיון שעיקרו דאורייתא היין שהוא תקנת חכמים צורך דאורייתא הוא, אלא שיש ליישב דמהרי"ל גופיה מוזכר 'הבדלה' ובהבדלה הוא מחלוקת הפוסקים כידוע, אך מ"מ אפשר דהבדלה בתר קידוש נגזר ואין ראייה.

¹¹ ואולי זוהי כוונת הגר"א דאין דברי מהרי"ל מוכרחים.

(וכדפירש הגר"א הובאו דבריו לעיל).

ועוד אפשר לפרש שפליגי על הדימוי של עירוב חצרות שאין שם הכרח לדרך קנין זו שהרי יכול לקנות בדרך המועיל משא"כ בדי פרקים אם לא יוכרח הטבח לשחוט לא יעשה כן וכיון דמכרחין אותו לשחוט ממילא מתקנין ליה שיקנה הלוקח כדי שלא יפסיד. וגם לפי פרוש זה אתיא דברי מהרי"ל דלא כהלכתא שהרי הלכה כחכמים¹².

הן אמת שאפשר ליישב אף את דברי המהרי"ל שהוא איירי במי שקנה 'בערב שבת' כלשונו ועתה הוא שבת ואינו יכול לקנות יין אם המוכר יחזור בו. ואפשר שלכן ציין המהרי"ל הבדלה בדבריו כי קידוש אפשר ליה למעבדיה בפת המצוי לכל, או שלקיים המצוה כתיקונה חשוב דיו.

עוד מקום אתנו להעיר על דברי החת"ס, שדימה פורים לדי פרקים מפני שיש מצוה לאכול בו בשר. ולפי דברינו לעיל, שלא תקנו חכמים כן בכל מקום מצוה, אלא רק כשלא יהיה הפסד מרובה לטבח, אפשר שפורים אין מובטח כ"כ שיקנו ממנו. ונראה, שלא יהני בזה מצוה לחוד, שא"כ מדוע יגרע יו"ט ראשון של חג ושביעי של פסח וכמשנ"ת.

אכסנאי בנר חנוכה

הגמ' בשבת כג. דנה בחיוב אכסנאי בנר חנוכה :

"אמר רב ששת אכסנאי חייב בנר חנוכה, א"ר זירא מריש כי הוינא בי רב משתתפנא בפריטי בהדי אושפיזא בתר דנסיבי איתתא אמינא השתא ודאי לא צריכנא דקא מדליקי עלי בגו ביתאי".

וכך נפסקה הלכה ברמב"ם ושוי"ע וז"ל השו"ע באו"ח סי' תרעז' סעיף א' :

"אכסנאי שאין מדליקין עליו בביתו צריך לתת פרוטה לבעל הבית להשתתף עמו בשמן של נר חנוכה".

והאחרונים העירו בהלכה זו אידך קונה השמן הלא הלכה היא שאין מעות קונות אלא צריך לעשות משיכה ולא הזכר כן בשו"ע.

וכאן המקום לציין שהרמב"ם כתב רק "ומשתתף עמהם בשמן" ולא הזכיר 'פריטי' כדכתוב בגמרא. ואפשר שהרמב"ם לא נחית לפרש דרך הקנין וסבר דרבי זירא מלבד ה'פריטי' קנה בדרך הראויה.

ובישוב ההערה דלעיל במה קונין, יש שרצו לתרץ¹³ על פי דברי המהרי"ל דילן שהובא ברמ"א חו"מ קצט', דבמקום מצוה מעות קונות והנה לפי דברינו דלעיל, שאין לדמות מקרה, שבו אין אפשרות אחרת לקנות כגון ד' פרקים ששם הוא לתקנת המוכר השוחט ואף המהרי"ל גופיה יישבנו לעיל לפי סברא זו שרק במקום שאין אפשרות אחרת אמרינן

¹² ואפשר שזוהי כוונת הגר"א.

¹³ שבילי דוד וכן בספר מקראי קודש לר"מ הררי פרק ט' הערה מח'.

העמידו חכמים דבריהם על דין תורה, וכאן שפיר אפשר להגביה השמן, או בחליפין¹⁴. יש שישבו קושיא זו, דבנר חנוכה קונה מעות כיון שהוא בשותפות ולא שייכת כאן גזירת 'שמא יאמר לו נשרפו חיטיך בעליה' שהבעה"ב בעצמו הוא שותף בדבר, אלא שדבר זה בעצמו הוא שנוי במחלוקת הראשונים דהר"ן ריש פרק הזהב כתב בשם יש אומרים דשכירות מטלטלין נקנה במעות כי ליכא גזירה 'שמא יאמר לו', דהרי החפץ שלו הוא והביא דבריו השו"ע חו"מ סי' קצח' סעיף ו'. ולעומתו הנמוקי יוסף בפרק השואל¹⁵ כתב וז"ל: "ושכירות מטלטלין נמי היא כמכירה וכי היכי דאין נקנין אלא במשיכה כך אין שכירות נקנה אלא במשיכה ואף על גב דמדאורייתא נקנין בכסף, אלא משום גזירה שמא יאמר נשרפו חטיך בעליה, מה שאין כן בשכירות דכיון שגוף הכלי ששכרו ממנו הוא בידיו טרח ומציל, מכל מקום כיון ששכירות כמכירה אין לחלק וכן כתב הרשב"א ז"ל והסכימו עמו האחרונים ז"ל".¹⁶

ולפי זה אף ישוב זה תשובתו בצדו ואין די בו לבאר הדין דאכסנאי.¹⁷ והנלע"ד בזה שיש לעיין בעיקר דין אכסנאי מה גדר חיובו הרי מי שאין לו כלל בית הוא פטור מנר חנוכה¹⁸ ומהו חיוב האכסנאי שאין לו בית.

והנראה שיש לפרש בשני אופנים:

(א) דהבית שבו הוא מתאכסן חשוב כביתו והוא צריך להדליק בו אלא שיכול להשתתף בשמן שהרי בעה"ב הוא המדליק.

(ב) שהאכסנאי פטור כי אין לו בית רק שחכמים הטילו עליו חיוב להשתתף עם בעל הבית בהדלקתו.

ונראה שנפקא מינות רבות תלויות בחקירה זו:

(א) אם רוצה האכסנאי להדליק בעצמו לצד האי יכול ולצד הבי' אינו יכול כיון שאינו מחוייב.

(ב) אם מי שאינו אכסנאי כגון שותפים בחצר שצריכין להדליק בפתח החצר יכולין להשתתף בשמן והוי כהדלקה או לא, שלצד האי אפשר כי הוא דרך הדלקה. ולצד הבי' אינם יכולים כי הוא תקנה מיוחדת להאכסנאי.

(ג) אם בעל הבית אינו מדליק מאיזו סיבה שהיא האם האכסנאי חייב להדליק בעצמו. לצד האי חייב ולצד הבי' אינו חייב.

ואפשר לומר, שהאמת כהצד הבי', שהוא חיוב מיוחד להשתתף עם בעה"ב בהדלקה,

¹⁴ ומלבד מה שכתבנו לדחות דבריהם אף לפי המהרי"ל דברי המהרי"ל גופיה אינם מוסכמים להלכה

וכמו שהבאנו לעיל מהגר"א.

¹⁵ דף נז ע"א מדפי הרי"ף.

¹⁶ ועיין בפתחי תשובה שם ס"ק ח' שהביא עוד שחלקו על יסוד זה.

¹⁷ ועיין עוד בספר 'תורת הקנינים' מילואים סי' יז' שכתב ישובים נוספים, אך לענ"ד אינם מיושבים דים. וכן בספר מקראי קודש פרק ט' הערה מח' הביא מדברי הגר"מ אליהו שמעות היום חשיבי כסיטומתא כיון שרגילים לקנות בהם ולענ"ד דבריו קשים שהרי זוהי גופא התקנה שלא יועיל קנין מעות אף שהיה נוהג בזמנם וד"ז שיועיל מעות כסיטומתא לא מצאנו.

¹⁸ וכדכתבו תוס' סוכה מו. ד"ה הרואה. ועיין מקראי קודש להגרצ"פ פרנק חנוכה סימו יח'.

ולא מדין שותפות ממונית בעלותית, אלא שנותן לו ממון ועי"ז הוא משותף עמו. וללא דמסתפינא הייתי אומר שה'פריטי' אינם להשתתפות בשמן דוקא¹⁹, אלא בצרכי הבית ועי"י שנותן פריטי הוא נהיה כאחד מבני הבית.

ובזה מובן מדוע בעינן דוקא ב'פריטי' ולא הסתפק ר' זירא בהגבהה, או חליפין. ובזה יש נפק"מ רביעית בין שני צדדי החקירה דלעיל, שלפי צד הא' סגי בקנין הגבהה וחליפין, משא"כ לצד הב', שבעינן פריטי דוקא. ועוד שלצד הב' סגי ב'פריטי' ולא בעינן קנין, משא"כ לצד הא' שנראה דבעינן קנין מלבד הפריטי. ואחר כל הדברים האלו נלע"ד שאפשר היה לומר תירוץ נוסף והוא, שההשתתפות ב'פריטי' היתה קודם קניית השמן ואזי קניית השמן היתה בשותפות ואינו מוכרח.

¹⁹ודלא כדברי הרמב"ם ושו"ע שכתבו להשתתף בשמן דוקא.